

„FLAVAQUE DE VIRIDI STILLABAT ILICE MELLA”

MI A NEOLITHIKUM? FEJLŐDÉS? HANYATLÁS? ARANYKOR?

FEKETE MÁRIA

„Laudamus veteres, sed nostris utimur annis.”

Ovidius: Fasti I. 225.

Ormos Mária és Harsányi Iván 80. születésnapjára

Rövid írással¹ két olyan kollégát köszöntök, akinek iskolázottságából nem hiányoznak a hagyományos bölcsész diszciplínák, a latinos műveltség sem, pedig történelmi munkásságuk, érdeklődésük, a jelenkorunk sokféle kérdése felé irányul. Fordítva is előfordul: van olyan is, aki ugyan szinte kizárólag a régiekről ír, de sokszor – kimondva-kimondatlanul – a mához szól. Az a kutatói kérdés, a szándékunk, ahogy egy régi, vagy újabb korszakot megközelítünk, gondolkodunk róla, értékeljük legalább annyit árul el rólunk, mint a korszakról, amelyről írni szándékozunk. Különösképpen így van ez a régmúlt korok tanulmányozásánál, aminél – bár a régészettudomány kialakulásának kezdete óta már sokat bővültek és finomultak a módszereink, lehetőségeink – a hermeneutikának, az egymásnak feszülő értelmezéseknek még mindig nagy tere van. Ezeket a vitákat el lehet kerülni, ha a régész a feltáráson talált gödrök mélységi adatainak megírásánál, vagy a kerámia büttyeinek hasonlítgatásánál marad, de ezekenél, a pusztán csak alapot képező tipokronológiai feladatoknál többre is szükség van.

Már az ókoron végighúzódott a váltakozó szemléletű visszatekintések sora; az elmúlt korokat hol kifejezett hanyatlásként (Hésziodosz, Dikaiarkhosz, Porphüriosz, Ovidius), hol fejlődésként (Arisztotelész, Lucretius) írták le, vagy énekelték meg. Akik az idő múlásával a romlást, a hanyatlást emlegették, azok a régmúltban az Aranykort tisztelték és saját korukat a romlás, a viszály, a háborúk idejének, vaskornak írták le. A dolog iróniája abban áll, hogy pl. Hésziodosz két költeménye – a *Munkák és napok* és az *Istenek születése* – valóban a vaskor idején, Kr.e. 700 körül született. *Metamorphoses*² c. költeményében a császárkori Ovidius is hasonlóképpen peri-

¹ Jelen írásom a 2009. szeptember 14-én, a pécsi Egyháztörténeti konferencián „Az első hittérítők” címmel elhangzott előadásom módosított változata. Az előadás is - jegyzetelt formában - meg fog jelenni.

² Ld a cikkünk címét! Műfordításban: „zöld viruló tölgyből csepegett az aranyszínű színméz.” (Ford.: Deveseri Gábor). OVIDIUS: *Metamorphoses* I. 112. Ovidius mottóul választott sora pedig azt jelenti: dicserjük s régieket, de éljünk a mának.

odizálja a történelmet. Az ősi idők idilli tisztaságát, szépségét, „bűntelenségét” a Biblia a Paradicsomkertben ábrázolja; ahol az ember – részben tudatlanságából eredően – boldogan, gond nélkül lakozott.

Akármit is gondolunk a neolithikum lényegéről, kialakulásának okáról, jelentőségéről, abban mindenki egyetért, hogy nagyon fontos korszak volt. Szokták úgy definiálni, hogy az újkőkor *a civilizációhoz vezető út eleje*,³ melynek végére – Mezopotámiában és Egyiptomban – még a 4. évezreden belül, az írásbeliségen alapuló államok is megszülettek. Sok korszakalkotó, jelentős vívmánya miatt – elsősorban a kiszámítható, biztos termésre gondolva – van olyan kutató is, aki a neolithikumot a mitikus aranykorral azonosítja.⁴ Ennek azonban alább felsorolt érveink miatt ellent kell mondanunk.

Különbéle indíttatásokból, okokkal és indokokkal tudósok hada régóta próbálja megmagyarázni azt, – az észérvekkel szinte felfoghatatlan tény – hogy miért hagyott fel az ember, ráadásul éppen a jégkor elmúltával, a legkedvezőbb klimatikus periódusban, a korábbi, sok-sok évezreden keresztül gyakorolt, széleskörű természetismeretről tanúskodó, kifinomult, jól bevált életmódjával, a *halász-vadász-gyűjtögető*, félig megtelepült, ún. *félnomád* életmóddal. Elméletek, modellek sokasága igyekszik megmagyarázni az újkőkor eredetét, lényegét, értelmét. A sok-sok elvégzett feltárás után nagyon sok ponton előbbre jutottunk, főleg a belső kronológiát és a különféle kapcsolatokat illető kérdésekben. Kibővült a természettudományos vizsgálatok skálája és az alkalmazások köre is egyre nagyobb. A 19. században általános vélemény volt, hogy neolithikum a halász-vadász-gyűjtögető életmódnál *magasabb rendű*: „*vadáság, barbárság, civilizáció*”-ként próbálták a régi korokat tagolni (Smith, A., Morgan, L., H., Marx, K., Engels, F.). Az újkőkor kialakulását az indoeurópai (indogermán) őstörténettel azonosították, ami Németország területéről eredne (Kossina, G.). Ennek éppen az ellenkezőjét Childe, G. állította először. Az ő nevéhez kötődik a talán legismertebb magyarázat is, hogy a nagy változást „*forradalom*”-ként írja le, vagy „*oázis elmélet*”-ként is emlegetik. Az innovációk megszületését Kelethez kötik, ahonnan diffúzió révén terjed (Pitt-Rivers, A. L. F., Montelius, O.). Nyomukban „*ex Oriente lux*” állította Childe, V. G., majd az ún. „*módosított diffúzió*” elmélete, azaz több központból terjednek az ismeretek (Daniel, G.). A „*challenge*”-elmélet szerint a kedvezőtlen területeken jött létre az újkőkor. (Toynbee, A.). A „*helyi körülményekhez való alkalmazkodás*”, „*lankás dombvidék*”, „*természetes előfordulási térség*” elmélet Braidwood, R.-hoz kötődik. A termesztett növények és a háziállatok ugyanazokon a helyeken őshonosak (ezek a géncentrumok); ez van Zeist, W. felismerése. A „*demográfiai növekedés*” fontosságát Binford, L. hangsúlyozta. A „*hierarchikus társadalmi berendezkedés*,” a „*státuszszimbólumok*,” a „*csere*” szerepét pedig Bender, B. tartja nagyon fontosnak. A helyi eredetű, máshonnan nem magyarázható megalithikus építmények miatt az „*antidiffúzió*” (Clark, G.), vagy a neolithikum végének néhány jelensége nyomán: az „*ex Balcano lux*”- elmélete született meg (a fémművesség – réz és arany – önálló, balkáni és Kár-

³ Pl.: OATES-OATES 1983. Nézeteiket már a könyvük címe is jelzi, és ld. még: 10-12.

⁴ MAKKAY 2005.

pát-medencei eredetű - Renfrew, C.). Cauvin, J. pedig a leletanyagban felismerhető szellemi tartalom fontosságát hangsúlyozta, vagyis: a neolithikum új szimbólumok, fogalmi rendszerek feltűnésével jött létre; a vallás kiemelkedő szerepét hangsúlyozta az élelemtermelés kialakulásában.⁵

J. Cauvin⁶ új szellemű, tudományos magyarázatát, amellyel az emberiség történetének máig legnagyobb, és mind a mai napig ható, a civilizációs változásokat is eredményező fordulatát érzékelteti, *kognitív fejlemény* elméletnek hívjuk. A francia régész professzor – bár teljesen más kiindulási alapokból érvelt: a gazdaság helyett az ideológiai szemléletváltást emelte ki a legfontosabb ismérvként – mégis, szinte megerősítette az angol V. G. Childe⁷ professzor, közel háromnegyed évszázados, ún. *neolith forradalom*⁸ elméletét. Szintén azt a tényt hangsúlyozta ugyanis, hogy az emberi történelem egyik legnagyobb jelentőségű, pozitív és negatív vívmányaiban máig ható változása a neolithikum (és minden, amit ezzel a fogalommal írhatunk le) kialakulása, kiteljesedése és terjedése volt. A történelem igazán gyökeres, mindent átértékelő és újraértelmező fordulatai mindig új, lelkesítő, nagy tömegeket mozgató *eszmék* hatására születtek, akkor is, ha mindezt a lelkesültséget később kiábrándulás, és esetleg az eszmék teljes megtagadása követte is.

„....de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet. –„

Madách Imre: Az ember tragédiája, XIII. szín

Azért is szerencsésebb és az események egykori lényegét jobban megragadó a *kognitív fejlemény*⁹ fogalmának használata, vagyis a gondolkodásban, a hitvilágban bekövetkezett alapvető változásokat hangsúlyozni, mert azt is tudjuk, hogy a *Homo sapiens* à priori sajátossága, hogy *Homo religiosus*,¹⁰ vagyis vallásos; tetteit gondolatok, eszmék vezérlik.

A régészeti ásatások publikációit lapozgatva azt tapasztaljuk, hogy a Közel-Keleten Kr. e. 10.000 körül látványos változások zajlottak az emberek gondolkodásában, a vallásban. A jégkor elmúltával – a mezolithikum és a neolithikum határán –

⁵ CHILDE 1929., EGGERS 1959., PIGGOTT 1987., RENFREW 1995., 2006., RENFREW-BAHN 1999.; RACZKY 2004., stb.

⁶ CAUVIN 1994.

⁷ CHILDE 1962.

⁸ Itt a marxista szemléletű forradalom-elmélet fogalmának hangoztatása helyett szerencsésebb azt a gyökeres és mélyreható *változást* hangsúlyozni, amely a neolithikum létrejöttével az élet minden területén megnyilvánult. A forradalom fogalmáról, szerepéről: HAHNER 2008.

⁹ CAUVIN 1994.

¹⁰ A SZENT ANTROPOLÓGIÁJA 2003.

így történt ez a Föld több önálló, ún. *civilizációs központjában* is.¹¹ Azok a növények és állatok, amelyeket az emberek domesztikáltak, vagyis igényeik szerint megváltoztattak, újjáalakítottak, – tulajdonképpen teremtettek! – természetesen az adott földrész lehetséges, őshonos élőlényeinek sorából kerültek ki. (Ezek voltak a géncentrumok.) *E tevékenységeket, az egységes génállományú, azonos agyi struktúrával rendelkező ember magától értetődően zajló, törvényszerűen végbemenő cselekedeteinek tartjuk.*

Azokon a területeken, ahol az élelemtermelés először valósult meg, a korai ún. civilizációs központokban – a legfrissebb kutatási eredmények szerint először – számos olyan kultikus cselekmény nyomait (helyszíneit, templomait) rekonstruálhatjuk, amelyek *szigorúan ritualizált, közösségi tevékenység nyomán születtek, szabályos, rendezett együttműködés révén.* A legutóbbi években folyó anatóliai német ásátások¹² is azt a tényt látszanak megerősíteni, hogy az Urfa-régióban (**1. kép**, a Tigris és Eufrátesz felső folyása körüli térségben) először különleges szentélyek, szárazon rakott falak, köztük nagy, különféle állatalakok domborműveivel díszített, faragott, T-alakú kövekből állított építmények jelentek meg Göbekli Tepe¹³ lelőhelyen (Klaus Schmidt német professzor ásátásán, **2. kép**). Ez a terület abba a sávba – a gazellák vonulásának „korridorja”¹⁴ – is beletartozik, ahol a Natuf kultúra időszakában az ún. előházasítás különféle jelenségeit is megfigyelték és dokumentálták. Ez a vidék a vadgabonafélék ősi termő- és korai természetőhelye is (**3. kép**). Hasonlóan fontos és szintén vallásos tevékenység helyszínéként mutatkozik a jericho-i tell legalsó rétege¹⁵ is, ahol egy négyszögletes alaprajzú padlót találtak, két nagy, talán totemoszlop-nak(?) vélhető hatalmas méretű cölöplyukkal.¹⁶

A grönlandi jégsapka vizsgálatából tudjuk, hogy 10.800 - 9.500 között egy ún. *kis jégkorszak* volt, melynek következtében a Termékeny Félhold északi sávjában Észak-Szíria, DK-Törökország körzetében (is) erőteljesen lecsökkent a csapadék – ezzel a rendelkezésre álló természetes erőforrások jelentősen beszűkültek, változások

¹¹ Ezek az időpontok nem kötelezően, és nem egységesen megjelenő caesurák, egy-egy területen akár több ezer éves különbséggel észlelhetők az azonos szellemi gyökerű változások, ill. ezek sok-sok változata.

¹² SCHMIDT 2008.

¹³ Jelentése: 'has'-, vagy 'köldök domb'. E földrajzi elnevezésnek nem kizárt, hogy jelentősége lehet a dolog lényegét tekintve; hiszen a has, a köldök, a maga közép, a Föld közepe, világ közepe, a teremtés helye jellegével a termékenység egyik szimbóluma. A nevet az évezredek során a különböző népek saját nyelvükre fordítva őrizték /őrizhették meg.

¹⁴ BAR-YOSEF 1998. fig. 10.

¹⁵ „So-called shrine” és más Natufian jelenségek: MELLAART 1975., 30. 36. fig. 6., 39-40.; Jerichóban: „A legkorábbi rétegben – a radiokarbon-datálás szerint, i.e. 9000-ből maradt fenn – olyan különleges épületet találtak, amelyet szentélynek tartanak a kutatók. A sziklaalapra döngölt agyagból készült négyszögletű padlót díszítelen, ám ragyogó tisztán tartott kőből épített fal keretezte. Az egyik falba két kivájt kő volt beépítve, szerkezeti szerepük aligha lehetett, bizonyára rituális tárgyak, például a totemoszlop tartóüregei lehettek.” OATES-OATES 1983. 73.

¹⁶ Talán nem túlzás a hasonló törökországi kettős oszlophelyek nyomán itt is az ősökre, ill. a termékenységre gondolni. http://www.mult-kor.hu/20080423_a_legosibb_istenek_nyomaban

zajlottak, – erre a környezeti nyomásra ideológiai váltással válaszoltak.¹⁷ Göbekli tepétől 60 km-re Nevali Çori lelőhelyen talált első, termesztett, egysoros (Einkorn¹⁸) típusú búza-szemek 9000 körülre keltezhetőek. Ez azt jelenti: hogy egy, kb. Kr.e. 9500 - 8500 között működő „Köldök dombi” szentélykörzet territóriumán született meg a földművelés eszméje és gyakorlata.¹⁹ Érdekes módon ez a kőplasztikákkal jellemezhető késő mezolithikus szimbolika és korai megtelepedés a halban gazdag Duna-parton – a Kárpát-medence egyik kapujánál – sajátos formában (halszerű kompozit-lények, tapezoid házalaprajzok) szintén megfogható a Vaskapunál: Lepenski vir²⁰ lelőhelyen (4. kép).

A neolithikum *eszméi* az öntudatára ébredt, új szerepre vágyó, a leküzdhetetlen kíváncsiságától, kísérletező kedvétől, tudásvágyától ösztönzött ember agyában születtek meg. Aki nem elégedett meg a Földanya, a Természet, a Teremtő, az Isten, vagy az istenek adta adományokkal, javakkal: maihoz hasonló, kellemes időjárással, a természetes környezettel, hanem azt, a saját vágya és célja szerint – hihetetlen találékonyaságával, kíváncsiságával – megváltoztatni, igényeihez még jobban igazítani igyekezett. A neolithikus közösségek saját kezükbe vették sorsuk alakítását. Etek „a jó és rossz tudás fájáról”: vagyis új, genetikailag módosított növényeket és állatokat hoztak létre – „teremtettek” – a mesterségesen ki-, és átalakított környezetben felépített falvaikban. A lakóházaikban, vagy közvetlenül azok mellett tartották háziállata-

¹⁷ Stephen Mithen angol professzor szerint: „The intense cultivation of wild wheat may have first occurred to supply sufficient food to the hunter-gatherers who quarried 7-ton blocks of limestone with flint flakes,” és mindez: "have been driven as much by ideology as by the need to cope with environmental stress." Birch, Nicholas: Eurasia Insight: Turkey: Ancient pagan temple site yields new archaeological clues on origins of farming."

http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/pp120908c_pr.shtml (2008. dec. 9.)

¹⁸ Egysoros búza, *Triticum monococcum subsp. Boeoticum*: HEUN et alii 1997.

¹⁹ Genetikai vizsgálatokból tudjuk, hogy ezt több ezer éves fűmag-gyűjtögetés, hosszú szelekciós és nemesítési folyamat előzte meg. Afrikában a növény-feldolgozás korai nyomait, eszközkészletét is (http://www.mult-kor.hu/20091221_joyal_regebben_eszunk_gabonat_az_eddig_feltetelezettnel) megtalálták, újabban. (2009. dec. 21.)

²⁰ Ezen a lelőhelyen – refúgiumként – az ősi mezolithikus életmód tovább létezett, míg a közelebbi és távolabbi környezetében már az új, neolithikus Körös-Starčevo kultúra földművelő-állattartó és már kerámiát használó falvai élnek. Ez a típusú életmód később – látható törés, atrocitás nélkül – megjelent a Lepenski viri lelőhely felsőbb rétegsorában. SREJOVIĆ 1969. Itt – ha csak egy lábjegyzetben leírt megjegyzés erejéig is – utalni kell arra a különös helyzetre, ami Lepenski viren a kutatók elé tárult. A megtelepedett életmódú neolithikum előtt 47 épületből álló falut találunk! Nyilvánvalóan ennek lehetősége a Kárpát-medence folyóinak elképesztő halgazdagsága miatt adódott. 19. századi néprajzi leírásokból tudjuk, hogy akkoriban a Tisza halban még annyira gazdag volt, hogy szinte vödörrel merték ki a folyóból. Valószínűleg ez a tény: a fehérje-gazdag, bőséges táplálkozás lehetősége vezethetett az állandó megtelepedés egy sajátos formájához (máshonnan nem ismert trapezoid alaprajzú házak); a régi gazdálkodási módban (halász-vadász-gyűjtögető) jött létre egy viszonylag nagy ház-számú falutelepülés, olyan tágabb környezetben, ahol már földműves-állattartó kis közösségek is éltek. E tények ismeretében elgondolkoztató, hogy a korábbi, rendszeres, nagy mennyiségű halfogyasztás a korai neolithikumban szinte teljesen megszűnik. A feltárt lelőhelyeken nem ismerjük ennek leletanyagát. Vajon miért?! Ennek magyarázata egyrészt az lehet, hogy a neolithikus vívmányokat terjesztő, bevándorló lakosság nem volt tisztában a helyi erőforrásokkal, a másik, még különösebb lehetőség, hogy *tabu mondtak ki a munka nélkül való élelemszerzésre*. Ld. ez utóbbi kérdésről: VÉKONY 1994. 51. Ezen a lelőhelyen a kerámia-használat speciális, rituális jelentésű bevezetését is feltételezik. BUDJA 2006. 47-53.

ikat, és falvaik mellett megtisztított földterületeken, irtásokon természetették domesztikált növényeiket.²¹ Az isteni tudás, a teremtés vágya

„Néhány féregben öntudatra kél” - mondja Lucifer, majd:
„Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi.”

Madách Imre: Az ember tragédiája, I. szín

A földművelés munkálatai, korai gyakorlata egykor – a hatalmas szellemi és fizikai munkán túl – valódi emberáldozatokat, a mi szemünkben gyilkosságokat követelt, annak érdekében, hogy a föld a következő évben is termékeny legyen: nőket, fiatalokat, idegeneket áldoztak fel. *Kulturhéroszok*, vagy *istenek* terjesztették a földművelés ismeretét; széles körben elterjedt mitológiai elbeszélések szerint Tammúz, Dummuzi, Ozirisz, Adonisz, Dionüszosz testéből sarjadt a gabona, a szőlő... Némely területen, korban és kultúrákban fontos szerepük volt/van a tudatmódosító szereknek, az ún. *Növény-tanítóknak*²² is. Később ezek a véres rítusok *helyettesítő áldozatokká* szelídültek, állatokat, majd idOLOkat, agyag-figurákat, még később (szinte napjainkig) szalmabábukat használtak e célra.²³

Az ókori görögök az ember legnagyobb bűnének a *hybris*-t, a gőgöt tartották. Valóban, ha belegondolunk, számos mai konfliktusunk is – a sokszor eltúlzott – önérzetünkre vezethető vissza. Talán azt is mondhatjuk: joggal lehetünk büszkék fizikai, még inkább szellemi erőnkre, tudásunkra.²⁴ Ez a magabiztos, ügyes, szinte mindenre képes ember hatalmas változást okozott a maga és környezete további létében. Pl. kiemelte az embert a biológiai törvények hatálya alól, hiszen a természetben általános, kb. 1 milliós létszámú fajok mellett lélekszáma mára már jóval 6000 szerezére növekedett... Az ember egyre növekvő tudásával kikapcsolta a *természetes szelekciót* is. A kényelmes, egyre komfortosabban berendezett házakban élő családok fel tudják nevelni a nem teljesen életképes gyermekeiket is, a gyengéket, öregeket, betegeket el látják, ápolják, gyógyítják, vagyis az ember a folyamatosan bővülő eszközeire és tudására ruházta át a természetes kiválasztódás kontrollját.²⁵ Ez az *átruházott evolúció* azonban kétélű fegyver, a maga pozitív és negatív hatásaival, hiszen így tovább örökítjük esetleges hibás géneinket, amelyek sokszor halmozottan károsodott mutációkat is létrehozhatnak, és persze az okos, de gyenge, sérült testfelépítésű társak a tudásukkal segíthetik a (csak) fizikailag erősebbeket.²⁶

²¹ Ezek a neolithikumban létrejött életmód következményei, melyek számos, súlyos problémáját okoztak. A házakban, ház körül tartott állatok transzgenikus (állatról emberre terjedő) járványokat (pl. bárányhimlő) okoztak. A magtárakban tárolt gabona az emberi lakóhelyekre vonzotta a rágcsálókat: ez is számos epidémia okozója lett.

²² VITEBSKY 1996. 66-69., 85-87.

²³ UJVÁRY 1981. passim.

²⁴ Felfedezéseinknek, újításainknak erkölcsi vonzatai, ill. előre nem kiszámítható, rettenetes következményei is lehetnek; ld. a számos, anthropogén hatásra keletkezett környezeti katasztrófát.

²⁵ CSABA 2007.

²⁶ Nem beszélve a közösségek gyenge, beteg, öreg tagjairól, akik – főleg a természeti katasztrófák, klimatikus kataklizmák idején a csoport legrégebbi hagyományainak, a kivezető út lehetőségeinek (réggi,

Azt, hogy a neolithikus életmód-váltás milyen gyökeres változást okozott az emberek értékrendjében, mennyire ellentmondást nem tűrő volt, talán egy szemléletes, mindannyiunk számára érhető példával lehet megvilágítani. A sáskajárás a letelepült földműves közösségek számára a legnagyobb veszedelmek egyike (gondoljunk a bibliai *egyiptomi csapásokra*²⁷), a mai felső paleolith-meolith életmódban élők (pl. a busmanok) számára viszont kifejezetten „égi áldás”, hiszen hihetetlen mennyiségű fehérje hullik – minden emberi erőfeszítés, energiaráfordítás nélkül – az ölükbe!²⁸ Ez a végletes szemléti különbség magyarázza azt a kegyetlen dühöt, amivel a városi, vagy falusi letelepült lakosság leszámolni igyekszik a *vadaknak* ítélt *félnomádokkal*.

Bár e változás lényegéről, sőt a *fordulatról* magáról sem beszélnek történeti forrásaink, sem a mitológiák nem mesélik el – szimbolikusan sem – az eseményeket; vagyis konkrét adataink nincsenek, mégis, körültekintő vizsgálódással komoly utalásokat, sőt értékítéletet is találunk a vallási szövegekben, mitológiai hagyományokban, szerte a Mediterráneumban. Ezeket – első látásra – hagyományainkkal, mai szemléletünkkel, eszünkkel, erkölcsi normáinkkal nem is igazán tudjuk értelmezni. Nézzünk néhányat közülük!

Számos történetet ismerünk, amely szerint „*kiűzettünk a Paradicsomból*”²⁹ (Biblia), vagyis a boldog „*aranykor*” (az egyiptomi, görög, latin hagyományokban) a mezolithikum, az átmeneti kőkor³⁰ ideje volt – amikor még a tölgyfáról is aranyló méz csöpögött³¹ – az ember kíváncsisága, találékonysága, újításai miatt megszűnt; ezen túl kemény munkával, „*arcunk verejtékével*” kerestük kenyerünket. Ez, a korábbtól gyökeresen eltérő élet-, és szemléletmód – bár sokszoros energiaráfordítást, a korábbi, mindössze heti 12-19 órás munkavégzés³² többszörösét követelte! – mégis, hihetetlenül népszerű volt, gyorsan, és megállíthatatlanul terjedt. Még a neolithikum több ezer éves időszakán belül létrehozta a mai kultúránk minden alapvető elemét: a háziiparokat, a fémművességet, a kereket (fazekaskorong, kocsi), a meghaló- és feltáma-

alternatív erőforrások, másodlagos vízbázis helye, stb.) ismerőiként, élő lexikonokként jelentenek potenciális kiutat a bajokból. Az ő gondozásukról már a középső paleolithikum neandervölgyi embereinél is találunk adatokat!

²⁷ Az egyiptomi csapásokról a Biblia prózában: Kiv 7,14-12,36, költői formában: Zsolt 78,43-51; 105,26-36; vázlatosan: Bölcs16-18. Az egyiptomi csapások közül a 8. a sáskajárás: Kiv.10.1-20.

²⁸ Időnként a bibliai időkben is megették a sáskát, megfőzték, vagy megszáritották és porrá törve még a kenyérgabonához is keverték. Négy sáskafaj nem számított tisztátalannak (Lev 11,22). Sőt, egészen késői időkben, amikor Keresztelő Szent János teveszőr ruhában járt: sáska és vadméz volt az eledele (Mt 3,4), vagyis az ősi, *félnomád* életmódban élt.

²⁹ Gen. 3,17.; FEKETE 2008. 13.

³⁰ FEKETE 2007.; SÜMEGI 2008.

³¹ Ld. a cikkünk címét!

³² Itt még a szóhasználatot is meg kell kérdőjelezni. Ugyanis a – ma még élő – természeti népek az igencsak megcsappant, ősi életmódra alkalmas területeiken nem tekintik munkának az élelemszerzést. Vidáman, énekelve, a gyerekeiket tanítgatva, a hagyományaikat folyamatosan átadva szerzik meg szükségleteiket, sőt tartalékolnak a nehezebb időkre is. És soha nem vesznek el többet a természettől, mint amennyire feltétlenül szükségük van, és különféle rituálékkal mondanak hálát az élelemért.

dó istenek hitét, az írást és végül az új korszakot – az ókort – is, adminisztráción alapuló államot. Nehezen értjük azt a bibliai értékrendet: Isten miért nem a „békés” földműves Káin áldozatát fogadja kedvezően. Hiszen ő képviselte a „haladást”, az emberiség útját a civilizáció felé? De ennek a tudásnak nagy ára volt, van, mind a mai napig. Ekkortól kezdve avatkoztunk be a természet rendjébe, a *teremtett világ*ba, ekkor ébredt öntudatára az ember, *olyanok lesztek, mint az Isten*, mondja a kígyó képébe bújtatott csábító. Addig nem létező növényeket (termeszthető növények sora) és állatokat (házi állatok) „teremtettünk”, falvak, városok, mesterségek születtek..., hatalmas munkával... És most már nincs megállás, ha elkezdtük, fenntartani, folytatni, sőt folyamatosan újítani *kell*.

Az Úr Ábel húsáldozatát fogadja szívesen. Káin, a bibliai szemlélet szerint gyilkos; megölte fivérét, a hagyományok emberét, Ábelt, a pásztort.³³ A számár-juh nomadizmus gyakorlata és szelleme tükröződik ebben a felfogásban. Hosszú évtizedekig félreértették, félremagyarázták a helyzetet, a nomád állattartás időbeni elsőbbségét próbálták hangsúlyozni e miatt. Ma már tudjuk, hogy ez az állattartás már nem a korábbi, „paradicsomi” állapot ideje, hanem a megszületett mezőgazdasági termelés széleskörű elterjedése *utáni* fejlemény; amikor az emberiség lélek-számának növekedése miatt a földművelésre alkalmas területek szűkösnek bizonyultak, a néhány cm-s szintkülönbségű, és évi néhány milliméterrel kevesebb esőt kapó területeket is – a *nomád*, vándorló, állattartó törzsek speciális életmódjának megteremtésével – bekapcsolták a gazdaságba. Mégis, ez a létezés mód (első pillantásra) kevésbé látszik a természetet teljesen átalakítóknak, az eredeti állapottól – a *félnomád*, halász-vadászgyűjtőgető, minden, a számára szükséges javat elérő³⁴ életmódtól – végletesen elrugaszkodottnak.

A letelepült, *neolithikus* életmód az emberi populáció gyors növekedését okozta. Nem – ahogy sokan tévesen gondolják – a biztosnak vélt³⁵ rendszeres táplálkozás

³³ Káin nevének jelentése 'kovács', Ábelé 'pásztor'. A mesterségek is a neolithikus vívmányokhoz tartoznak; ekkor alakult ki az összes háziipar, majd folyamatosan, az ismeretek bővülésével a különféle specialisták. Az ő tudásukban mindig van valami *titkos tan, mágikus elem, vagy gyakorlat*. ELIADE 1994. 146-148.

³⁴ Akkor még valóban természet-közeli volt, bizonyos szempontból környezetkímélő és részben megújító is. Ma már, a letelepedett lakosságot irritálja a „*nem vetett, de arató*” Szent Ferenc-i, az ég mada-raival példálózó látásmód. Úgy gondoljuk, az általános vélemény az (erre, a magyar nyelvből már elvesztett ige-használatra leginkább a latin *dicitur* lenne a megfelelő), hogy a közös emberi jövőt fenyegeti (elért javainkat, tulajdonunkat) a nomád létezés mód. Gondoljunk arra a rettenetes dűhre, amivel társadalmunk a cigányokat, vagy máshol, pl. Afrikában a busmanokat nem érti, szegregálja, üldözi.

³⁵ A természet korai, kísérleti periódusaiban a termés még nem lehetett biztosan kiszámítható, eleendő – még egy kis lélekszámú közösség ellátására sem – így, egészen biztosan számolnunk kell, a korábbi, több évezredes tudás, élelemszerző tapasztalok folytatásával is. Ekkor még igen veszélyesek lehettek (még pusztítóbbak, mint később) az aszályok, áradások, tűzvészek, vagy az újonnan – a tárolt gabonát követve – az emberek közelébe telepedett rágcsálók kártevésai is, valamint a falvakban tartott, így rövidesen új veszélyforrásként létrejött, transzgenikus járványokat okozó állatok is. Még az őskor folyamán így lehetett *átkossá* az először háziasított kecske; az első komolyabb környezeti bajok okozója. Féktelen étvágyával felgyorsította a természetes sivatagosodás előrehaladását (gondoljunk pl. Görögország kopár, sziklás hegyeire!), ezért lett bűnbak, *pharmakos*, akire a nép bűneit helyezik, és a

lehetősége (termesztett növények) miatt, hanem a vándorlás megszűntével változott meg az a szaporodási ritmus, ami a közeli, velünk alig több mint 1% eltérésen kívül teljesen azonos génállományú „unokatestvéreinknél”, a csimpánzoknál és a bonobóknál (törpecsimpánzok), valamint a kb. tőlünk 2%-ban különböző gorilláknál tapasztalunk. A korábbi 3-4 évenkénti szülés helyett lehetségessé vált az évenkénti. Keleten, a Kr.e. 7. évezred második felében bekövetkezett népességrobbanás két, kb. egy időben zajló, igen jelentős változást is eredményezett:

- A nomád, állattartó életmód megszületése, először megint Közel-Keleten (ekkoriban sok nagy, több ezer éve lakott tell³⁶ hirtelen elnéptelenedik), időben párhuzamosan zajlott,
- a neolithikus életmód, és a neolithikum eszméjét és módszereit terjesztők, valamint az első természetű növényeik magját és állataikat maguk előtt terelők (a búza, árpa és a juh, kecske Európába érkezése!) a tengerpartok mentén, a folyóvölgyekben való megjelenésével (5. kép).

*

Az új idea, a *teremtés* és a nyomában létrejött *mezőgazdasági élelemtermelés* a Földön egymástól függetlenül – sokszor jelentős időbeli különbségekkel – 7-8. ún. civilizációs központban bontakozott ki. A minket – és egész Európát – érintő körzetben, a Közel-Keleten, a *Termékeny Félhold* területén született meg és terjedt, először a közvetlen környéken – számos változatban és egyéni, az adott lelőhely lehetőségeire szabott formában – majd, a Kr. e. 7. évezred második felétől egyre látványosabban, a Mediterráneum, a Balkán, ennek „zöld folyósóin”³⁷ (Vardar-Morava-, Struma-völgy) a Kárpát-medencébe; innen tovább, megint a folyóvölgyek – elsősorban természetesen a Duna – mentén, a folyásiránnyal ellentétesen, Európa egész területére.³⁸ A Kár-

pusztába űzik (Lev. 3. 16. 21-22.: „-Áron tegye mindkét kezét a [bak] fejére, és olvassa rá Izrael fiainak minden mulasztását, minden engedetlenségét és minden bűnét. Miután így a bak fejére olvasta őket, vezettesse a pusztába egy emberrel, aki késznek mutatkozik rá, s a bak elviszi minden bűnüket egy kietlen helyre.”), vagy görögök az évi tisztító szertartások idején egy fehér és egy fekete kecskét, a férfiak és a nők bűntől való megtisztításaként (Thargélia ünnepe) a tengerbe vetik. HEGYI 2003. 77-78.

³⁶ Arab szó, településhalom. Az évszázadokon, évezredekken keresztül ugyanoda épített házak omladékaiból képződött mesterséges domb. A fejlett mezőgazdasági élelemtermeléssel foglalkozó közösségek jellegzetes településformája, ott létesül, ahol a környezet alkalmas a hosszan tartó megtelepedésre, általában intenzív, állattartás, trágyázott földek jellemzik. A Közel-Keleten kialakult életforma legészakibb megjelenési pontja a magyar Alföld, a legjelentősebb (legmagasabb) ismert tell: Vésztő-Mágor 7 méteres rétegsorából valamivel több, mint 5 méter tartozik a kései neolithikumba. MAKKAY 2004. 58-62., 14. kép.

³⁷ Ezek, az őskorban lezajlott, természeti törvényekből adódó vándorlások, „utak” az emberi történelem minden korszakában észlelhetők. Számos vizsgálatot lehetne, kellene elvégezni a Kárpát-medence biológiai mozgásokat ábrázoló térképei nyomán! VARGA 1999., 2002., 2004. Megdöbbentő módon ezek a biológiai közlekedési folyosók különböző mozaikszerű betelepülési foltokat képeznek, minden korban. Fontos és érdemes lenne ezeket figyelni, elemezni, kutatni, hiszen a levéltári adatokkal rendelkező korszakok jelenségei már az őskori kultúrák elterjedési területi foltjaiban is megfigyelhetők; ez azt jelenti, hogy etnikai/kulturális mozaikok bizonyos területeken *törvényszerűen* jönnek létre. (Természetesen, a késői uralkodói, földesúri telepítések e természeti törvényektől már teljesen függetlenek.) FEKETE 2007.

³⁸ Egy új természettudományos módszer: a stroncium-izotópos vizsgálat segítségével a hosszú távú népvándorlás egyértelműen kimutathatóvá vált. A fogzománcba ugyanis (kb. 12 éves korig) beépülnek azok a környezetfüggő elemek, amelyek szülőföld és gyermekkor helyszínén jellemzőek. Tehát a

pát-medencében a Keszthely – Szolnok – Munkács vonaltól (**6. kép**) délre jelent meg először az „újkőkori idea,” és nyomában új életmód valósult meg.³⁹ A legfontosabb vívmányok: az első háziasított állatok (a „kiskérődzők”: a juh és a kecske), és a legkorábbi termesztett gabonák (búza, árpa), valamint az első, állandóan lakott kis falvak is itt találhatók. Ekkor térben és időben bizonyos megtorpanás következett; majd a „déli szomszédok” – a mezőgazdasági élelemtermelők hatására – e vonaltól északra is megjelentek az első neolithikus falvak, rövidesen pedig egész Európa neolithizálódott.⁴⁰ Ezzel először jött létre két egymástól gyökeresen különböző szemléletű „világ”, vagyis történeti régió. Néhány évezreddel később Európa harmadik nagy történeti régiójának határa is – először – a Kárpát-medencében vált érzékelhetővé, a rézkor második felében/végén a Tiszánál.⁴¹

A Dunántúl déli fele, a Mecsek, ill. Pécs környékének korai neolitikumát, a mezőgazdasági élelemtermelést folytató, Kr.e. 6000 körül, vagy a 6. é.e. első felében keletkezett falvait (**7. kép**: Lánycsók,⁴² Babarc,⁴³ újabban Siklós mellett⁴⁴ és az újabb, autópályás ásatások lelőhelyein: Kozármisleny, Szajk⁴⁵), csak alig három évtizede fedezte fel, és húsz éve közölte a kutatás.⁴⁶ Szinte a legjobb illusztrációját adva a *Határtalan város* szlogennek, hiszen területünket a nagy forgalmú őskori utak mentén az új eszmék mindig gyorsan elérték, és a különböző anyagi kultúrájú, etnikumú népek tovább közvetítették ezeket. A „zöld folyosókon” a leletanyag tanúsága szerint folyamatos kapcsolatadás, -átvétel zajlott.⁴⁷

Az őskor valamennyi „kultúrájában” (a népek nevét, ekkor még többnyire nem ismerjük) megfigyelhetjük a kedvező adottságú közlekedés-földrajzi területek szinte állandó mozgást-változást mutató jelenségeit, de most csak a rézkor végi, kora bronzkori Vučedoli népesség (Zók-Várhegy, **8-9. kép**) jellegzetességeit emeljük ki: a különleges módon díszített, fafaragást utánzó, mélyen vésett, mészbetéttel hangsúlyozott díszítésű kerámiáin⁴⁸ előforduló motívumok igen messzire vezetnek.⁴⁹ Sajátos

szülőhely és az elhalálozás helyének különbségei meglehetősen biztonságosan adathozhatóak a csontok- és a fogazat belső állományában, az egyén felnőttkorában beépült stroncium mennyiségének eltérései alapján. Az egykori éltrend legfontosabb elemeinek meghatározásához is használják a stroncium-izotópot. RENFREW-BAHN 1999. 292-293.

³⁹ KUTZIÁN 1944. KERTÉSZ-SÜMEGI 1999., MAKKAY-STARNINI 2007., 2008.

⁴⁰ GRONENBORN 1999., BANDKERAMIK 2005.

⁴¹ SZÚCS 1983., FEKETE 2008.

⁴² Lánycsók-Bácsfa pusztája: KALICZ 1990. 33-34., Taf. 4-25.

⁴³ A PTE-BTK Ókortörténeti és Régészeti Tanszékének ásatása a római villában, a római épület alapozásával korai neolithikus lelőhelyet bolygattak meg. BERTÓK-BURNS 2007.

⁴⁴ Ecsedy István leletmentése.

⁴⁵ ZOFFMANN 2009.

⁴⁶ KALICZ 1990.

⁴⁷ A növényföldrajzi zónák találkozási sávjában jöttek létre az első *szent helyek*, a *természet templomai* is. Környezetéből kiemelkedő, szabályos alakú hegyeken, különleges formájú szikláknál, forrásoknál, bő vízzel folyóknál, tavaknál, mocsaraknál, áthatolhatatlan sűrű erdőkben. FEKETE 2007b.

⁴⁸ ECESEDY 1982., 1984., 1990., 1995., 1999.; NEANDERTAL 1994. 97-100. (színes táblák), 120-127.

⁴⁹ Itt csak a *labrys*-ábrázolást (kettős-bárd, hatalmi jelkép és vallási szimbólum is egyben) emelem ki, egy galamb-szerű madár-alakon, Vučedol-Gradac: NEANDERTAL 1994. 98. V 18.

fémművességük eszközkészlete és arzéntartamú rézötvözetük kizárólag a bronzkor legelejére jellemző, többé nem használt technikával készült.⁵⁰ Agyagművességük néhány más, egyedi produktuma (9-10. kép) is igen figyelemre méltó, pl. az ún. *szarv* – *oltárok*, vagy *konszokrációs szarvak* speciális, e kultúrára jellemző típusai.⁵¹

Itt is, most is fel kell hívni a hazai és nemzetközi kutatás figyelmét a kora vas-
kor – hazánkban máshonnan (még) nem ismert – még kellően nem értett, nem értel-
mezett, mindenképpen erős görög kapcsolatokkal rendelkező, Szajkon előkerült
*oinokhoí*⁵²-ra (kiöntős boros-kancsók), ezeket mindenképpen ki kell emelnünk.

*

Az őskorban megismert folyamatok felvázolják, előrevetítik a későbbi korok
eseményeit, rendszeresen érzékelhetők az emberi történelem valamennyi korszaká-
ban – a terület fekvése miatt – a kapcsolatfelvétel állandó lehetősége a római- a nép-
vándorlás- és a középkor idején is adott volt. Ezek a közlekedési folyosók tették lehe-
tővé a késő középkori Magyarország nagy katasztrófáját, a török hódítást is. Sőt, egy
őskori kultúra (ismét a Vučedoli!) elterjedési határa indokolta egy, a megszállókkal
kollaboráló helyi lakos és a régészeti érdeklődésű szerb tiszt, Karapandžić, D. D.
ásatásnak nevezett turkálódását a zóki szőlőhegyen (Zók-Várhegy), az innen előke-
rült leletek Belgrádba szállítását – a tanácsköztársaság-körüli zűrzavaros idők, és esz-
mék hatására – Pécs környékének szerb megszállását⁵³ is. Hiszen, ezekkel a leletekkel
igazolhatóan „ősi, délszláv föld” lett Pécs környéke... Vagyis: olyan anyag került elő,
mint a Vukovár melletti Vučedol-Gradac, vagy az Eszékhez közeli Sarvaš, stb. lelőhe-
lyeken...

Számos, régi és újabb, máig ható változást észlelhetünk ezen a környéken; et-
nikumok, népek, népcsoportok vándorlásában, kultúrájában, vallásában is. A kap-
csolat lehetősége nem csak áldás, átok is lehet. Ezért kell féltőn óvnunk és vigyáz-
nunk, hogy a lehetőség, a pozitív oldal erősödjék.

Pécs, a „*Határtalan város*” – így hangzik az Európa Kulturális Fővárosa prog-
ram szlogenje. Ma még – paradox módon – éppen itt ütközünk valóságos európai ha-
tárokbá (*schengeni határ*)! Remélhető, hogy ezek a(z) – Európa megszületését még a
neolithikumban indító – több ezer éves, földrajzilag, biológiailag, történelmileg, nyel-

⁵⁰ ECSÉDY 1982. 72., 75-85.; 1995. 14-18.

⁵¹ ECSÉDY 1985. 8. tábla 1-5., 10. tábla 1., 12. tábla 7.; HANOL 2000. 35., 10. tábla; MAKKAY 2001. 88. 2. kép (Vučedol, Vinkovci, Sarvaš, Belegiš). A vučedoli agyag szarvöltár (magassága 35,5 cm, szélessége 18,8 cm, NEANDERTAL 1994. 124. V 22) igen erősen hasonlító párhuzama Krétáról, a knosszoszi palotából - kőből ismeretes, de festett ábrázolása is van, pl. a Phaisztosz melletti Hagia Triada egyik sírjából. HOOD 1983. címlap, belborító, 204-205., pecsétlőről: MARINATOS 1986. fig. 16., 18.; freskóról Akrotiriből: MARINATOS 1986. fig. 17.

⁵² Sajnos, erről a rendkívül fontos leletegyüttesről továbbra sem tudtunk meg semmi lényegeset, se kronológiai sem rétegtani vonatkozásban. A szükséges közlemények arról sem beszélnek, hogy a gödör feltöltésföldjéből, vagy a korsók tartalmából bármiféle természettudományos vizsgálatra alkalmas mintát vettek-e, ill. ami még fontosabb lenne: az elemzés, kiértékelés megtörtént-e. GÁBOR 2008., GÁTI 2008., LÓKI 2008.

⁵³ ECSÉDY 1982. 62-63.; 1990., 8-9., 1999. 7-8.

vileg, vallásilag, stb. (vagyis a lét minden síkján) meghatározó kapcsolatok megszűntetik a ma még létező politikai határokat és valóban egységessé, határtalanná válhat városunk és földrészünk is.

Ez a neolithikum: a természetes környezetből kiszakított falvaikban, őskori „városainkban”⁵⁴ közösen végzett kultuszok, élelemtermelő munka; a folyamatos tevékenység nyomán született technikai és szellemi vívmányok sora, a határokat semmilyen téren el nem ismerő erőben bízó *hittérítők* által közvetített eszme, melynek – ma is – mindannyian örökösei vagyunk, és melyért – mindig új, kicsit megváltozott/megváltoztatott formában – lelkesülni tudunk. A költők, drámaírók – közelmúltunk és napjaink *vatesei* – által megértett, megérett, elénekelt természeti- és (társadalom)-történeti törvények számos, elszalasztott lehetőségünkre is figyelmeztetnek. Arra is, hogy a hosszabb-rövidebb politikai zűrzavarok, téveszmék elülte utáni teljes szellemi kábulatból – mint ahogy mindig volt – most is van, lesz ébredés.⁵⁵

„... *elmulik*
Az is, mint minden, ami hívatását
Betölté, s akkor újra felmerül
Az eszme, melly éltet lehel reája.
Vezess csak vissza, égek látni már,
A megteremtett földön mi új tanért
Fogok fellelkesülni.

Madách Imre: Az ember tragédiája, XIII. szín

Hogy mindez a *Történelemben* mit okozott? Térben és időben hogyan zajlott és zajlik? Mit gondoltunk erről egykor, mit gondolunk ma, a 21. század elején? Talán az egyik ünnepelt előadás-részletével válaszolhatunk: „*Igazolható, hogy az embernek mindig volt életcélja. Ez a cél a megmaradás, vagy ahogyan Elias Canetti mondja: a túlélés, valamint az, hogy mindig javítson valamicskét a körülményein, az életén és a leszármazottai életén is. Az ember ezt teszi, amióta csak tudunk a létezéséről, és ezt teszi ma is mind egyénileg, mind csoportosan. A Történelem viszont a maga részéről nem tesz semmit, mivel nem önálló létező, hanem csak a mindenkori emberi viszonyok összegződése és alakulása. A Történelem csak alakul szépen, ahogyan az ember említett céljai érdekében jól vagy rosszul alakítgatja.*”⁵⁶

Az is nagy kérdés, hogy vannak-e ember- és történelemformáló tájak, régiók, sok évszázados, évezredes, szinte már csak a tudatunkban létező, átöröklődő hagyományok, törvényszerűségek, melyek őseinkkel ma is összekapcsolnak?⁵⁷ Minden bizonnyal vannak, csak ma még nagyon keveset tudunk róluk.

⁵⁴ A „*mennyei Jeruzsálem*” földi másában.

⁵⁵ Hogy félreértés ne essék: ezen, nem a mai jobboldal átmeneti előretörését értem, hanem a gondolkodó ember mindezen túllépni vágyódásának – a történelmi tapasztalatokból is látható – realitását, lehetőségét.

⁵⁶ ORMOS 2003.

⁵⁷ HARSÁNYI 2009.

*

E sorok írójának meggyőződése szerint a mitikus „Aranykor” a mezolithikum után véget ért. Ettől kezdve az ember saját kezébe vette a sorsát, és létrehozta a mai kultúránk szinte minden alapvető elemét, és okozta, okozza mindazokat a negatív változásokat is, amelyekkel a további, emberi létünket és magát a Földet is veszélybe sodortuk.

Úgy látszik, – a vallási szövegek, a mitológiai történetek szerint – tisztában voltak (vagyunk) a fejlődés kétes oldalával is, ezért beszéltek „bűnbeesésről”, arról, hogy az ember evett a „jó és rossz tudás fájáról”. Ezért mondta a kígyó, hogy olyanok lesztek, mint az Isten... A Természet, a Földanya, Gaia, vagy Isten dolgaiba: a teremtésbe, a racionalitás talaján maradván: a természeti törvényekbe nem avatkozhatunk be a még mindig kicsinyke rész-ismereteinkkel úgy, hogy abból – bizonyos átmeneti siker és javak mellett – kárunk ne származna. Körültekintőbben kellene bánnunk a tudásunkkal az emberiség jövője érdekében.

A hajdani Édenkert mítosza arról az időről őrzi kollektív emlékeinket (és bűntudatunkat, hiszen tudásunk miatt abból kiűzöttünk), amikor az ember még harmóniában élt a természettel, amibe ekkor még maga is beletartozott. Ma már – bár rendszertanilag a Homo sapiens is az élővilág *Regnum animalium*-ába tartozik – helytelenül függetlennek, szertelenül magasabb rendűnek képzelem magát...

„Én mondom: Még nem nagy az ember.

De képzelem, hát szertelen.

Kísérje két szülője szemmel:

a szellem és a szerelem!”

József Attila: *Ars poetica* (1937)

IRODALOM

Die **Bandkeramiker**. Erste Steinzeitbauer in Deutschland. (Hrsg.: Lüning, J.) Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahde/Wesf. **2005**.

Bar-Yosef, O.: The Natufian Culture in the Levant. Thre shold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology* 6,5(1998)75-77.

Bertók, G. - Burns, Th. S.: A description of the features found during the excavations and the evolution of the Roman villa. In: Die römische Siedlung bei Babarc, Komitat Baranya/ Ungarn. - The Roman Settlement near Babarc. Komitat Baranya/Hungary. (Ed.: Fazekas F.), Passauer Universitaetsschriften zur Archaeologie 12., Rahden **2007**.

Biblia

Budja, M.: The Dawn of Ceramics. In: Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan. (Ed.: Božič, D. et alii), Situla 44. Ljubljana **2007**. 41-55.

Cauvin, J.: Naissance des divinités - naissance de l' agriculture. La revolution des symboles au neolithique. CNRS Éditions, Paris **1994**.

Childe, V. G.: The Danube in the Prehistory. Oxford **1929**.

Childe, V. G.: Az európai társadalom őstörténete. *Studium Könyvek* 35. Gondolat Kiadó, Budapest **1962**.

Clark, G.: World prehistory in new perspektive. Cambridge University Press, Cambridge – London – New York – Melbourne **1977**.³

Csaba Gy.: Az ember modernkori evolúciójának motorja. *Természet Világa* 138,4(2007)

Dubcovsky, J. – Dvorak, J.: Genome Plasticity a Key Factor int he Success of Polyploid Wheat Under Domestication. *Science* vol. 316. 29 June **2007**. 1862-1866. (2010. február 4. www.sciencemag.org)

Ecsedy I.: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. *Fontes Arch. Hung.* Budapest **1981**.

Ecsedy I.: Ásatások Zók-Várhegyen, 1977-1982. (Előzetes jelentés) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 27(1982[1983]) 59-85.

Ecsedy I.: Óskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 29(1984 [1985])89-125.

Ecsedy I.: Egy baranyai domb régészeti világhíre. *Baranya* III.2(1990)7-20.

Ecsedy I.: A bronzkor kezdete. In: A bronzkor kincsei Magyarországon. (szerk.: Máráz B.) Pécs 1995. 14-18.

Ecsedy I.: Zók-Várhegy. Egy szőlőhegy évezredei. Zók 1999.

Eggers, H. J.: Einführung in die Vorgeschichte. R. Piper & CO Verlag, München 1959.

Eliade, M.: Vallási eszmék és hiedelmek története. I. Osiris-Századvég Könyvtár, Budapest, 1994.

Eliade, M.: Samanizmus. *Osiris könyvtár*, Osiris Kiadó, Budapest 2005.

Fekete M.: Néhány gondolat a neolitikus, ún. steatopyg idolok ürügyén. - Einige Gedanken unter dem Vorwand der neolithischen, sog. Steatopygen Idole. *Savaria* 29 (2005)95-130.

Fekete M.: A zöld folyosók és az emberi civilizáció. Gondolatok a Kárpát-medence neolitikus falvairól és kultusztárgyairól. *Természet Világa* 138,2(2007)53-58.

Fekete M.: Szakrális táj, templomok a természetben. Kora vaskori lelőhelyeink vallásos jelenségeinek értelmezéséhez. *Természet Világa* 138,11(2007)503-507. (b)

Fekete M.: Határok, régiók, szupraregionális kapcsolatok. Néhány gondolat a Kárpát-medence szerepéről az európai neolithikum kialakulásában. - Frontières, régions et relations supraregionales. Données au rôle de la Basin des Carpates dans la formation du néolithique européen. In: *Változatok Közép-Európára*. (Szerk.: Erdős Z. - Kindl M.) SosemArt Egyesület, Pécs 2008. 12-23., 110-115.

Gábor O.: Kr.e. 5. századi korsók Szajkról (Baranya megye). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50-52(2005-2007[2008])66-81.

Gáti Cs.: Előzetes megfigyelések a szajki vaskori telep leletanyagának elemzéséhez. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50-52(2005-2007[2008])44-65.

Gronenborn, D.: A Variation on a Basic Theme: The Transition to Farming in Southern Central Europe. *Journal of World Prehistory* 13,2(1999)123-210.

Hahner P.: A forradalom fogalmáról. *Magyar Tudomány* 2008,8. 920-927.

Harsányi I.: Papel de la antigüedad mediterránea en la vida espiritual de las socieda-

des de Europa de Sur (siglos XIX-XX). *SEA 2. 2009.*
<http://okor.tti.btk.pte.hu/menu/18>

Hanol É.: A dunaszekcsői Halász-gyűjtemény őskori kerámia anyaga. Szakdolgozat. (Kézirat) PTE-BTK, Pécs 2000.

Hegy D.: Görög vallástörténeti chrestomathia. *Osiris Tankönyvek*, Osiris Kiadó, Budapest 2003.

Heun, M. – Schäfer-Pregl, R. – Klawan, D. – Castagna, R. – Accerbi, M. – Borghi, A. – Salamini, F.: Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting. *Science vol. 278., 14. november 1997.* 1312-1314.

Hood, S.: A minőszi Kréta. Gondolat Kiadó, Budapest 1983.

Kalicz N.: Frühneolitische Siedlungsfunde. *Inventaria Praehistorica Hungariae 4.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1990.

Kertész R.: Data to the Mesolithic of the Great Hungarian Plain. *Tisicum 8(1993)81-105.*

Kertész R. – Sümegi P.: Teóriák, kritika és egy modell: miért állt meg a Körös-Starčevo kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? – Theories, critiques and a modell: why did the expansion of the Körös-Starčevo cultura stop in the centre of the Carpathian basin? *Tisicum 11(1999)9-23.*

A kőkori világ. *Az ember képes története.* (Szerk.: Burenhult, G.) Magyar Könyvklub, Budapest 1995.

Kutzián I.: A Körös-kultúra. The Körös-cultur. *Dissertationes Pannonicae II.* Budapest 1944.

Leakey, R.: Az emberiség eredete. *Világ – Egyetem.* Kulturtrade Kiadó, Budapest 1995.

Livi-Bacci, M.: A világ népességének rövid története. Osiris Könyvtár, Budapest 1999.

Lóki R.: A szajki vaskori lelőhely bemutatása. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 50-52 (2005-2007[2008])38-43.*

Makkay J.: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. *Korunk Tudománya.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

Makkay J.: Néhány régészeti kapcsolat a mükénéi világ és a Kárpát-medence között.

Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 43(2001)75-94.

Makkay J.: Vésztő-Mágor. Ásatás a szülőföldön. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba **2004**.

Makkay J.: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In: Hétköznapi Vénuszai. (Szerk.: Bende L. - Lőrinczy G.) Móra Ferenc Múzeum (Szeged), Hódmezővásárhely **2005**. 86-121.

Makkay J. – Starnini, E.: The excavations of Early Neolithic sites of the Körös valley, Hungary. The final Report. Vol. I. *Quaderno II.*, Società per la Preistoria e protostoria della regione Friuli-Venezia Giulia, Trieste **2007**.

Makkay J. – Starnini, E.: The excavations of Early Neolithic sites of the Körös valley, Hungary. The final Report. Vol. II-III. Makkay János kiadása, Budapest **2008**.

Marinatos, N.: Minoan Sacrificial Ritual. Cult Practice and Symbolism. *Acta Instituti Athenensis Regni Sueciae, ser. 8. IX.* Stockholm **1986**.

Mellaart, J.: The Neolithic of the Near East. Thames and Hudson, London **1975**.

Die **Neandertaler** und die Anfänge Europas. Katalog zur Sonderausstellung im Burgenländischen Landesmuseum. (ed.: Kaus, K. – Gruber, K.) Eisenstadt **1994**.

Oates, D. – Oates, J.: A civilizáció hajnala. *A múlt születése*, Helikon Kiadó, Budapest **1983**.

Ormos M.: Van-e történelem? Mindentudás Egyeteme. Előadás. 2003. március 10. <http://www.mindentudas.hu/ormos/20030307ormos.html>

Piggott, S.: Az európai civilizáció kezdetei Az őskori Európa az első földművelőktől a klasszikus ókorig. Gondolat, Budapest **1987**.

Raczky P.: Az újkőkor fogalma. A Kárpát-medence az élelemtermelés kezdetén. *Rubicon* **2004**, 3. 28-34.

Renfrew, C.: A civilizáció előtt. A radiokarbon-forradalom és Európa őstörténete. *Osiris Könyvtár*. Osiris Kiadó, Budapest **1995.**, **2006**. (több kiadás)

Renfrew, C. – Bahn, P.: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Osiris Kiadó, Budapest **1999**.

Schmidt, K.: Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger. *Deutscher Taschenbuch Verlag*, Verlag C. H. Beck oHG, München **2008**.

Srejović, D.: Lepenski vir. Nova praistorijska kultura u podunavlju. Srpska Književna Zadruga, Beograd **1969**.

Sümeği P.: Ember és környezet kapcsolata az Aranykor végén. In: Régészeti nyomozások Magyarországon. (Szerk.: Ilon G.) Martin Opitz Kiadó, Budapest, **2008**. 13-30.

A szent antropológiája. A Homo religiosus eredete és problémája. (Szerk.: Ries, J.) Typotex, Budapest **2003**.

Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Gyorsuló idő*. Magvető Kiadó, Budapest **1983**.

Ujváry Z.: Agrárkultusz. *Folklór és Etnográfia*, 6. Debrecen **1981**.

Varga Z.: A Kárpát-medence: a biológiai sokféleség foglalata. *Természetbúvár* 54,5 (1999)10-12.

Varga Z.: Ők élnek Pannóniában. Well Press, Budapest **2002**.

[**Varga Z.**]: Evolúciós színjáték ökológiai színen. *Élet és Tudomány* 59,7(2004)198-201. (Barabás Zoltán beszélgetése Varga Zoltánnal)

Varga Z.: Populáció és genetika. Mindentudás Egyeteme, előadás: **2004**. február 14. http://www.mindentudas.hu/doc/var_nyomtathato.rtf

Vékony G.: Az őskor története. In: ős- és ókortörténet. Európa, Közel- és Közép Kelet. Történelmi Kézikönyvtár Középiskolásoknak. IKVA, Budapest **1994**.

Vida G.: Helyünk a bioszférában. Typotex, Pécs **2001**.

Vitebsky, P.: A sámán. A lélek utazásai. Révülés eksztázis és gyógyítás Szibériától az Amazonasig. Magyar Könyvklub – Helikon Kiadó, Budapest **1995**.

Wenke, R. J. – Olszewski, D. I.: Patterns in Prehistory. Humankind's First Three Million Years. Oxford University Press, New York – Oxford **2007**⁵

Zoffmann Zs.: A Starčevo kultúra újonnan feltárt embertani leletei a Dél-Dunántúlon. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50-52(2005-2007[2008])7-23.

